

ПРОБЛЕМИ АДЕКВАТНОСТІ ПЕРЕКЛАДУ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ СУЧАСНИМ СТАТУСОМ МОВ В УКРАЇНІ

В.І. Мозговий

У статті піднімається проблема адекватності російсько-українського перекладу через неправильне визначення статусу мов в Україні. Аналізуються помилки, породжені прагненням мовця до удаваної "українізації". Визначається реальний статус мов і на цій основі даються рекомендації щодо перекладу термінологічної лексики, топонімів і антропонімів, який в останньому випадку перетворюється на просту заміну російських імен українськими еквівалентами.

Парадоксальність сьогоденної ситуації з уживанням української мови в офіційній сфері полягає в тому, що воно досить часто свідомо або напівсвідомо відштовхується від "еталонних" моделей російського терміно- чи онімоутворення. Про таку парадоксальність ми маємо право говорити як при появі "суперукраїнських" варіантів типу *юнка, міліціант, коаліціантка, первень, вишкіл, мапа, мерило, зарплатня, перемовини, с.Червоне і Червонянська сільрада* (Фастівський район, Київська обл), *Стовпове* (АРК), *Ганна Кареніна, Микола Басков, Еспанія*, так і при побудові псевдоукраїнських слів і словосполучень типу *заклучення, відзив, вирішення задач держави, рахую, що..., область виробництва, на протязі останніх місяців, скідує питання, ціль роботи, не дивлячись на що, заставою чого, згідно чого, у крайньому випадку або Костянтинопіль, Горлівка, Вуглегірськ, Єнакіївська рада* (Донецька обл.), *с.м.т. Чернухіне* (Луганська обл.), *Севастопіль* (АРК) тощо. Розмитість норм і вседозволеність щодо їх варіювання в публіцистичній і діловій мовленнєвій практиці вражають своїми масштабами і лякають не тільки культурну еліту, але й пересічного українського громадянина.

Ідеться, по суті, не про природне спілкування рідною мовою (у даному випадку українською), а про переклад від супротивного, за яким стоять, хочуть у цьому зізнаватися мовці, чи ні, російські аналоги. Це, до речі, призводить до появи небажаних асоціацій або до непорозумінь аж до появи комічних ефектів, коли запрошення на зустріч перетворюється на попередження про провітрювання (*день відчинених дверей*), висновки з наукової роботи – на висновки після засудження (*в ув'язненні я прийшов до висновку*), освіта – на кваліфікацію організму (*вище утворення*) тощо.

Користувачі навіть вищої управлінської ланки, які публічно висловлюють свою збентеженість із приводу російсько-української двомовності і які вважають провокацією будь-які висловлювання про другу державну мову, у реальному спілкуванні демонструють протилежну позицію. Більшість із них забуває, що в діловій сфері головним є отримання позитивного результату, отже, спілкування має бути ясным, зрозумілим і точним: із загальноживаною термінологією, в узвичаєній фонетичній або граматичній формі, без двозначностей і емоційного забарвлення або з адекватною інформацією про конкретний об'єкт, яким є власна назва. Ані принцип "щоб було не так, як в російській мові", ані протилежний принцип калькування з російської, ані принцип безумовного дотримання правил української фонетики, граматики й орфографії при передачі власних назв – не є доказом професійного і досконалого володіння українською мовою. Скоріше воно є прикладом "боротьби" як з реальним статусом російської мови, так і з офіційно проголошеним статусом української мови, яку визначають як безальтернативну державну і вивчають безумовно як рідну, у результаті чого вона стає збідненою копією зрусифікованого суржику або застиглих у часі закордонних варіантів українських діалектів.

Для того щоб закладена політиками конфліктність щодо мови не перетворилася на серйозну соціальну проблему, необхідно усвідомити, що об'єктивний підхід до її саморозвитку можливий тільки з позиції реальної двомовності (а іноді й багатомовності). Лише при дотриманні норм ділового, загальнокультурного й

внутрішньонаціонального діалогу можна сформувати дійсно національний підхід до вирішення мовних проблем. Тоді навіть **при поверховому погляді** на будь-який переклад, у даному випадку при аналізі наведених вище прикладів, можна визначити правильні (кращі) варіанти:

1 *Юна особа* (або *дівчина*), *міліціонер*, *учасник коаліції* (і для особи чоловічої статі, і жіночої), *пріоритет*, *підготовка*, *карта*, *масштаб*, *переговори*, *зарплата* – саме вони враховують сучасний стан розвитку української мови, є загальноживаними і позбавленими емоційності й метафоричності.

2 *Красне* і *Краснянська сільрада* (від “красний – красивий”, а не “червоний”), *Столбове* (від рос. “столбовая дорога”, а не укр. “стовп”), *Анна Кареніна*, *Ніколай Басков* (антропоніми, пов’язані з російськими денотатами і російською культурою, а не українцями Ганною чи Миколою), *Іспанія* (узуальне вживання загальнослов’янського походження) – такі лексичні одиниці (мається на увазі власні назви) не перекладаються, оскільки вони сфокусовують увагу мовця не на значенні слова, а на інформації про одиничний об’єкт, виділяючи (ідентифікуючи) його адресну, соціальну чи будь-яку іншу національно-культурну функцію.

3 *Висновки* і *відгук* (а не *заклучення* і *відзив*), *вирішення завдань держави* (“задачі” розв’язуються математичними методами), *вважаю, що...* (“рахують” предмети), *галузь виробництва* (слово “область” вживається для позначення території), *протягом останніх місяців* (на *протязі* перекладається російською мовою словосполученням *на сквозняке*), *наступне питання* (варіант *слідуючий* калькує рос. *следующий*), *мета роботи* (слово *ціль* пов’язане з поняттям “мішень”), *незважаючи на що* (дієприслівник *не дивлячись* має пряме значення), *запорукою чого* (слово *застава* має відношення до рос. *денежный залог*), *принаймні* (словосполучення у *крайньому випадку* – калька з російської мови), *згідно з чим*, *відповідно до чого* (словосполучення *згідно чого*, *відповідно чого* калькують рос. *согласно чого*) – правильні варіанти спираються на контекстуальне значення і враховують розвинену синонімію української мови.

4 *Константинополь* (*поліс* на честь римського імператора Константина, а не “поле Кості”), *Горловка* (“місто Горлова”, а не Горліва), *Вуглегорськ* (“город вугілля”, а не “гора вугілля”), *Єнакієвська рада* (“рада міста Єнакієва”, а не Єнакіїва), *с.м.т.Чернухіне* (“поселення черні”, а не “чорне поселення”), *Севастополь* (від грецького *поліс*, а не слов’янського *поле*) – фонетичні зміни в структурі власних назв фіксуються лише тоді, коли вони “не руйнують” конкретний об’єкт і не змінюють його адресну або інформативну функції.

При більш глибокому аналізі причин мовної всездозволеності й витоків національно-мовного невігластва ми обов’язково прийдемо до проблеми нерозуміння сучасного статусу української, російської й інших мов на території України. Якщо за часів Російської імперії такої проблеми просто “не існувало” через офіційний погляд на українську мову як діалект російської, ускладнений полонізмами [1, 12-13], а за радянських часів – через цілком природну для комуністів ідеологію інтернаціоналізму, яка надавала російській мові функціонального статусу “мови міжнаціонального спілкування” при частковому або повному ігноруванні процесів розвитку національних мов (у тому числі української і російської з невизначеним культурно-національним і державним статусом), то відтепер тисячолітня “хвороба” дала про себе знати повною мірою у вигляді невизначеності основ державного національно-мовного будівництва (див. [2]). При такій ситуації “гордів вузол” мовних проблем може вирішити об’єктивне визначення статусу різних мов, що співіснують у межах національної української мови (див.: [3, 28-30]). Тільки ця основа здатна побудувати стійке наукове підґрунтя, на якому слід формувати мовні норми, у тому числі й принципи адекватного російсько-українського перекладу.

На перший погляд здається цілком логічним, що українська мова проголошена державною, офіційно представляє адміністративно-виробничі інститути в юридичній і професійній діяльності і, отже, її поширення в різних колах українського суспільства стає максимальним. Але цей офіційний максимум наштовхується на мовленеву

практику, при якій рідною мовою досить часто є російська або суржик, природно поєднаний з російською мовною системою. Ось чому апіорне визначення російської мови як регіональної, офіційної або мови національних меншин (втім, як і державної на рівні з українською) суперечить реальності і, на жаль, призводить до “перевернутої” мовної політики, наслідком якої є загострення національних і територіальних проблем. Така конфліктність закладена навіть Конституцією України, де зазначено: “Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист **російської мови, інших мов національних меншин України**” (виділено автором: *В.М.*) [4, 5-6]).

Проте, якщо виходити не з суб’єктивних побажань окремих політиків, а враховувати реальності сучасних тенденцій міжмовного діалогу, прийнятного для більшості громадян, то стає зрозумілим, що російська мова не є мовою національних меншин, оскільки ареал її поширення – не територія компактного проживання людей певної національності. Не може вона бути й офіційною (тобто мовою, яка офіційно представляє державу на міжнародному рівні) або регіональною (тобто мовою, яку розуміють більшість громадян певного регіону незалежно від національності). **Російську мову можна кваліфікувати тільки як державну**, оскільки її розуміє (або так чи інакше нею спілкується) більшість населення всієї держави незалежно від національності або місця проживання, **а українську мову як державну офіційну**, що робить її головним стрижнем у межах національної. Щодо “рідної мови”, то слід відзначити, що будь-яка з перелічених вище мов може підпадати під це поняття, оскільки рідна мова – та, на якій людина мислить і, отже, для різних представників національного соціуму вона може бути різною. Ось чому ідеальне прагнення до “українізації” й “відміни” російського впливу насправді тільки підсилює негативні наслідки історичної русифікаторської політики [5, 24-31]. Російську мову необхідно не “відмінити”, а враховувати, уміло користуючись її багатим надбанням, як і не менш вагомими скарбами української мови.

Оригінальність такого підходу полягає в розмежуванні культурного й політичного аспекту життя мови. Культурний аспект формує національну єдність, і мова в цій ситуації стає найважливішим засобом спільності нації (національною мовою), проявом національної філософії і психології, які можуть реалізовуватися не тільки в одній, але й багатьох мовних системах і витворах національного мистецтва (рідних мовах). Переоцінювання ролі мовної політики (політичний аспект), пов’язане із втручанням держави у процес мислення людини (нав’язування однієї мовної системи або мовних норм), призводить до того, що мова перестає бути засобом спільності і стає причиною національного розбрату. Отже, головна мета політиків – зробити так, щоб розвивалася кожна мовна система для збереження цілісності нації і підвищення рівня її культури. При цьому внутрішня спільність повинна забезпечуватися й адекватним механізмом спілкування (зовнішньою єдністю), який може функціонувати лише за умов правильного визначення місця й ролі кожної мови у процесі розбудови нації.

Звичайно, що в межах статті не можна відобразити всі можливості української національної мови, виходячи з її статусу в Україні й світі, тим більше, що вона інтенсивно розвивається, поповнюючись новими граматичними моделями й лексичними зворотами. Але цілком реально сформулювати деякі рекомендації, яких необхідно дотримуватися при користуванні лексичною системою, принаймні у межах наукового й ділового стилів.

1 Професійне спілкування за умов руйнування міжнаціональних бар’єрів має тенденцію до інтернаціоналізації термінологічних можливостей. Ось чому за наявності двох або більше лексичних дублетів перевагу слід надавати інтернаціональному варіантові, якщо він широко ввійшов у розмовну практику (наприклад, *процент, телефонна трубка, карта, масштаб*), і українському (російському, слов’янському), якщо він не має метафоричного значення або не несе незвичного емоційного

навантаження й більш відомий, ніж його закордонний ерзац (наприклад, *вертоліт*, а не *гелікоптер*).

2 За наявності фонетичних, граматичних або лексичних варіантів загальнослов'янського походження при професійному спілкуванні доцільно вживати той, що відповідає тенденціям розвитку мови, – нейтрально-узвичаєний, оскільки він акцентує увагу на змісті, а не на незвичній для більшості сучасних українців формі: *стійкості, крові, аудиторія, кафедра, нар'од, листоп'ад, б'удемо, європейський, учасник коаліції, прем'єр, канцлер, член партії, юна особа, паровоз*, а не *стійкости, крови, аудиторія, катедра, н'арід, лист'опад, буд'емо, європейський, коаліціант, прем'єрка, канцлерка, членкиня, юнка, паротяг* тощо.

3 Терміни іншомовного походження, які ввійшли до широкого вжитку, не підлягають перекладу (тому їх недоцільно включати до перекладних словників), але вимагають дотримання фонетичних і граматичних норм української мови, зокрема передачі звуків [i, u, e], специфічних чергувань при відмінюванні або вживанні відмінкових закінчень тощо: *маркетинг – маркетингу, документ – документа, менеджмент – менеджменту, метр – метра, кальцій – кальцію, пріоритет – пріоритету, механіка – у механіці* та ін.

4 Професійна лексика вимагає обов'язкового усвідомлення структурних особливостей української мови:

а) обізнаності зі специфічними суфіксами: *-ення* (здійснення), *-ання* (визнання), *-ість* (зайнятість), *-іння* (творіння), *-ство, -цтво* (сумісництво), *-ова-, -ува-* (виконувати), *-юва-* (моделювати), *-ння* (знання), *-ття* (прийняття), *-учи-* (враховуючи), *-ачи-* (дивлячись), *-ен-* (зроблений для дієприкметників доконаного виду, але який *робить* для недоконаного виду – форми *керуючий, ведучий* можливі тільки при їх переході до розряду предметності: *керуючий справами* “посада”, *ведучий концерту* “конферансье”);

б) розуміння значущості граматичного варіювання, типу *торговий – торговельний* (“той, хто торгує – той, що має відношення до торгівлі”), *терміна – терміну* (“слова – часу”), *до стола – до столу* (“до конкретного предмета – обідати”), *деканові факультету – декану металургійного факультету* (різні варіанти закінчення фіксують різні відмінки – давальний і родовий – для уникнення двозначності), *завідуючий сектором взуття – завідувач економічного відділу* (“завідування конкретними предметами – керівництво напрямком діяльності”), *Донецька – Донбасу* (“точковий об'єкт – просторовий об'єкт”).

5 За наявності двох українських варіантів у професійному спілкуванні перевагу слід віддавати нейтральному, наприклад: не *заробітна платня*, а *заробітна плата*. У цьому контексті в діловому й науковому стилях велика роль надається книжним словам, термінологічній лексиці і зводиться нанівець уживання професіоналізмів типу *козел, збити до купи рахунок, проголосувати питання*, які мають незвичне значення або незвичну форму.

6 При роботі з власними назвами іншомовного походження, яких в Україні більшість, необхідно зосереджувати увагу не на правилах перекладу або написання (їх для пропріальної лексики практично не існує), а на принципах передачі засобами іншої мови соціальної інформації про конкретний об'єкт: принципі недоторканної власності (він заперечує можливість перекладу: *Нікітін, Кузнецов, Владивосток, Севєроморськ*), принципі спільної або невизначеної власності (він дозволяє переклад для власних назв, які пройшли шлях інтернаціоналізації: *Велика Британія, Перше травня, Північна Осетія, СНД*), принципі національно-адресної ідентифікації (*Хвильовий, Чепурний, Мукачеве, Рівне, Рябець, Швець* – характер закінчення адресує мовця до України або слов'янської культури, але: *Толстой, Крамської, Іваново, Домодєдово, Ліфшиц, Кац, Зац* – закінчення інформують про російську або неслов'янську культуру), принципі статевої ідентифікації (*Краська Івана*, але: *Красько Олени* – відмінювання або невідмінювання визначають стать власника прізвища), принципі класифікаційно-родової належності (*до міста Києва – до станції Київ*: первинна назва – назва

перенесена на інший об'єкт) тощо (див. про це більш докладно у таких публікаціях автора: [5]; [6]; [7]).

7 При користуванні новими словниками і виданнями довідкового характеру необхідно орієнтуватися не на “моду”, а спиратися на відповідність норм внутрішнім тенденціям розвитку і сучасному статусу української, російської й інших мов на території України, а також на роль національної мови у світовому цивілізаційному процесі, при якому вона стає засобом структуризації суспільства і перетворюється в цілком матеріалізоване явище, здатне формувати новий предметний світ науки, нові виробничі, національні й суспільні відносини в нових економіко-політичних реаліях.

Так, зовсім не виправданими виглядають зміни в українському правописі, пов'язані з уживанням апострофа в російських прізвищах *В'яземський, В'яльцева, Луб'янцев, Пом'яловський, Рум'янцев, М'ясоєдов* (див. [8, 113]) або фіксацією лише одного варіанта *В'ячеслав* в різних іменах *Вячеслав і В'ячеслав* [8, 8] – такі “мініреформи” ігнорують національну ідентифікацію й основну тенденцію у правописі пропріальної лексики, пов'язану із реалізацією принципу “якнайближче до звучання у мові-джерелі”. Не менш проблематичним видаєся коливання норм вживання звуків [и], [і] в основах власних назв іншомовного походження, наприклад, *Сицилія* [8, 102], але *Сінгапур* [9, 671], яке не підпадає ані під “правило “дев'ятки”, ані під норми передачі цих звуків для слів зі східних мов.

8 Не можна вважати адекватними норми перекладу імен та імен по батькові, рекомендовані в усіх російсько-українських словниках. На жаль, вони продовжують дублювати узвичаєну лексикографічну практику, продовжуючи таким чином шкідливу русифікаторську політику дожовтневої Росії про невизнання української мови або радянську концепцію руйнування національностей і національної свідомості. **У будь-яких подібних словниках і довідникових виданнях дається не переклад (передача) антропонімів українською мовою, а українські еквіваленти російських імен.** Авторі не усвідомлюють, що *Владимир, Елена, Николай, Михаил, Александр, Анна, Никита і Володимир, Олена, Микола, Михайло, Олександр, Ганна, Микита* – різні імена, які мають власну національну ідентифікацію й асоціюються з різними національно-культурними реаліями. Така парадоксальність не сприяє ані внутрішньонаціональному діалогу, ані міжнаціональному. В усьому світі знають, хто такий *Александр і Алекс, Ніколас і Ніколь, Мішель і Михай*, але зовсім не розуміють, як в одному паспорті співіснують *Ганна і Анна* чи *Микита і Никита*. Ще парадоксальніше для міжнародної спільноти звучать російські й українські варіанти для деяких топонімів: *Николаев і Миколайв, Никитовка і Микитівка, Победное і Переможене* тощо.

Для того щоб не було адміністративної плутанини, у російсько-українських словниках (як і українсько-російських) мають фіксуватися не українські еквіваленти російських імен (або російські еквіваленти українських), а принципи їх передачі засобами іншої мови, наприклад, у російсько-українському словнику: *Владимир – Владимир* (укр. еквівалент *Володимир*); *Елена – Елена* (укр. еквівалент *Олена*); *Николай – Николай* (укр. еквівалент *Микола*); *Михаил – Михайл* (укр. еквівалент *Микола*); *Александр – Александр* (укр. еквівалент *Олександр*); *Анна – Анна* (укр. еквівалент *Ганна*); *Никита – Никита* (укр. еквівалент *Микита*) тощо. Бажано при цьому, щоб словникові статті супроводжувалися необхідними граматичними характеристиками, які б вказували на специфіку відмінкових закінчень або інших граматичних явищ з фонетичними змінами у структурі слова (наприклад, інформацією про закінчення дієприкметників, родового й кличного, родового й місцевого відмінків тощо).

Сформульовані рекомендації не можуть повною мірою охопити багаточисельні варіанти усного й писемного спілкування, але вони можуть сформулювати **пріоритети й висновки**, пов'язані з реальними функціями мов у сучасному світі і в державі, відмежовуючись від нав'язуваної “моди”, яка, на жаль, превалує в довідниковій літературі і в лексикографічній практиці:

1 Проблема визначення офіційного статусу різних мов на території України і пов'язану з нею проблему адекватності перекладу і передачі власних назв категорично не

можна вирішувати адміністративним або політичним шляхом (тобто шляхом розпоряджень, референдумів або політичних дискусій), оскільки мова – це об'єктивна реальність, яка не може залежати від волі окремого політика. Для цього не зовсім підходять навіть визначення, запропоновані Європейською хартією про мови. Вона може визначати лише напрямок національно-мовного руху, але національний історичний досвід і сучасні соціальні відносини дозволяють формулювати оригінальні визначення, основою яких є гармонізація соціальних відносин у цілком конкретній країні. Це потребує спеціальних наукових досліджень і прийняття відповідних постанов після глибокого ознайомлення з ними державних інститутів.

2. Визначення статусу кожної мови сприяє впровадженню правильної методики її функціонування. Це стосується як лексикографічної практики (підготовка нових словників, які б допомагали долати труднощі з уживанням і перекладом слів, словосполучень і власних назв), так і національної політики, спотвореної помилками щодо розвитку мов.

Так, наприклад, апріорне визначення російської мови як мови національних меншин зумовлює неадекватний підхід до методики її викладання. Російська мова асоціюється з іноземною, і головним при її вивченні стає не осягнення глибин культурної і літературної спадщини (найвище надбання національної мови), а вміння спілкуватися (первинна модель функціонування мови). Ось чому аудіювання, говоріння, читання, письмо і знайомство з російською літературою у межах зарубіжної стає логічним елементом сучасної методики вивчення російської мови. За цією самою логікою слід дублювати російські фільми і перекладати рідною мовою (звичайно ж, українською) публічні російські виступи, обмежуючи існування російськомовних шкіл або вивчення російської мови “територією компактного проживання росіян”. Насправді цілком нормальним для кожного громадянина України є вивчення іноземної мови для спілкування зі світом і обов'язковим – професійне володіння українською і російською мовами для досягнення загальнонаціональної спільності (а для національних меншин ще й рідною).

Рекомендації цілком зрозумілі для кожного пересічного громадянина, не обтяженого політичними упередженнями і замовленнями...

SUMMARY

The article focuses on the problem of adequate Russian-Ukrainian translation taking into account the existing ill-defined status of the languages in Ukraine. It analyzes mistakes caused by the native Ukrainian speakers' ambitious attempt to speak 'proper Ukrainian'. The article defines the real status of the languages and provides recommendations regarding translation of terminology, place names and proper names. In fact Russian proper names are translated into Ukrainian by giving Ukrainian equivalents.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Греч Н.И. Опыт истории русской литературы. – СПб., 1822.
2. Мозговий В.І. Духовні і соціальні аспекти національно-мовної політики у контексті сьогодення. // Творческое наследие В.И.Вернадского и современность: Сб. трудов межд. научн. конф. – Донецьк: ДонНТУ, 2001. – С.481-486.
3. Мозговий В.І. Форма і сутність методики викладання національної, державної і професійної мов у світлі Болонського процесу. // Актуальні проблеми педагогіки: методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць. Випуск 3. Частина 2. – Горлівка: Видавництво ГДПШМ, 2006. – С. 27-36.
4. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996. Стаття 10. – К.: Преса України, 1997. – 79 с.
5. Мозговий В.І. Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 592 с.
6. Мозговий В.І. Власні назви і мовна політика. // Загальні питання філології. Зб. наук. праць. В 2 т. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – Т.2. – С.52-56.
7. Мозговий В.І. Засвоєння чи системна адаптація? До проблеми передачі власних назв іншомовного походження // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал, Симферополь: Межвузовський центр “Крым”, 2006. – № 82, Т.2. – С.33-35.
8. Український правопис / НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні; Інститут української мови. – К.: Наук. думка, 2005. – 240 с.
9. Новий російсько-український словник-довідник: Близько 65 тис. слів / С.Я.Єрмоленко, К.В.Ленець, Л.О.Пустовіт. – К.: Довіра, 1996. – 797 с.

Надійшла до редакції 19 лютого 2007 р.